

Лобань Н.П. (Мінск, Беларусь)

Слоўнік канатацыйнай лексікі беларускай мовы (матэрыялы да слоўніка)

Вывучэнне канатацыйнай лексікі, асабліва ў нацыянальна-культурным аспекце, у беларускай мове і іншых мовах свету з'яўляецца надзвычай актуальным. Разнастайныя лексічныя канатацыі так ці інакш звязаны з жыццём пэўнага моўнага калектыву, яго побытам, устойлівым сацыяльным узусам. Канатацыі ў большасці выпадкаў маюць агульны для носьбітаў мовы характар, гэта з'ява масавай, грамадскай, а значыць і моўнай свядомасці. У сувязі з гэтым на першы план выступаюць задачы лексікаграфічнага апісання канатацыйнай лексікі, прыцыпы яе падачы ў тлумачальных слоўніках, стварэння ўласна Слоўніка канатацыйнай лексікі беларускай мовы. Вывучэнне і паслядоўнае адлюстраванне такой лексікі ў адпаведных слоўніках можа даць багаты матэрыял і для сучаснай мовы, і для гісторыі мовы, і для гісторыі народа.

У артыкуле падаецца толькі частка матэрыялаў да Слоўніка канатацыйнай лексікі, прынамсі назоўнікі з канатацыйным значэннем, якія характарызуюць чалавека з розных бакоў. У састаў слоўніка не ўключаюцца ўласныя імёны, акрамя тых, якія сталі агульнымі, а таксама словы з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі тыпу *дачушка*, *мужчынка* і інш. Крыніцамі матэрыялу паслужылі творы вядомых беларускіх пісьменнікаў, прызнаных майстроў мастацкага слова. Выкарыстанне канатацыйнай лексікі з'яўляецца адной з асноўных асаблівасцяў мастацкага дыскурсу.

Выдзяляюцца дзве вялікія лексіка-семантычныя групы канатацыйных назоўнікаў: 1) назоўнікі, якія характарызуюць чалавека па знешніх якасцях (фізічнае аблічча, рост, вага, прыгажосць, целасклад і г. д.); 2) назоўнікі, якія характарызуюць чалавека паводле ўнутраных якасцей (характар, эмоцыі, інтэлект, паводзіны, лад жыцця, адносіны да жыцця, да людзей, да прыроды і г. д.). Як сведчыць фактычны матэрыял, важнымі сістэмнымі якасцямі даследуемай лексікі з'яўляюцца адносіны варыянтнасці, сінаніміі, антаніміі і полісеміі. Сярод назоўнікаў з канатацыйным значэннем сваёй ярка выражанай эмацыянальнасцю і ацэначнасцю вылучаюцца размоўныя і прастамоўныя словы, што валодаюць экспрэсіяй іроніі, адмоўнай ацэнкі, зняважлівасці, рэзкага асуджэння, маюць значны камунікатыўна-стылістычны патэнцыял.

Прывядзём узоры слоўнікавых артыкулаў.

Абармо́т м. Адм. Неадабр. Пра чалавека, учынкі і паводзіны якога выклікаюць абурэнне; нягоднік, ашуканец. “– *Ох, абармот, і слова ж якое знайшоў – «сястрыца!»*”... (Я. Скрыган).

Анёл м. 1. У рэлігійным вучэнні – пасланец бога, якога малявалі ў выглядзе юнака з крыламі. 2. Перан. Стан. Адабр. Пра таго, хто выступае ўвасабленнем чаго-н. дадатнага, ідэальнага. *Званіў тэлефон, выходзілі і заходзілі людзі, сакратарка бегала з раскладам, выкладчыкі скардзіліся на студэнтаў, быццам гэта было так важна і быццам студэнты былі калі-небудзь анёламі* (М. Стральцоў).

Абібоўк м. Адм. Неадабр. Гультай, лодар. *Яна чула, што гэты чалавек гультай, абібок...* (Я. Скрыган). Сін.: **гультай**.

Ароўл м. 1. Буйная драпежная з загнутай дзюбай птушка, якая жыве пераважна ў гарыстых або стэпавых мясцовасцях. *За вагонам вагон Мчыцца змеем ліхім... Так ні конь, ні алень, Ні арол не ляціць* (Я. Колас). 2. Перан. Стан. Адабр. Пра чалавека мужнай прыгажосці, адважнага, удалага, смелага. *Як ні тужыцца Рыхерт здавацца арлом, ён на вачах траціць пер'е* (М. Лужанін).

Атлёт м. Адм. і стан. Неадабр. і прызн. Пра быстрага, лоўкага, адчаянага чалавека. *Дзеўка яна не цаца была, а Ванька – атлёт* (Я. Брыль). Сін.: **адарвіроўг**.

Адарвіроўг м. Адм. і стан. Неадабр. і прызн. Пра адчаянага, рызыкаўнага, здатнага на аванцюры чалавека. *...Хлопец той, відаць па ўсім, «адарвірог»...* (У. Караткевіч). Сін.: **атлёт**.

Апівоўха м. і агульн. Адм. Зневаж. П'яніца. *Больш крычыць адзін бок – жаночы. Адтуль, з-за дзвярэй, можна пачуць і “прымака”, і “галадранца”, і “апивоху”* (М. Гіль).

Баўбнік м. Адм. Неадабр. Пра мужчыну, які вельмі захапляецца жанчынамі. *...Вядомы на ўвесь наш свет рыбак, паляўнічы, гультай, канавал, бабнік, байдун і песеннік Самусь* (Я. Брыль).

Бабыль м. Адм. Дакор. Пра адзінокага, бессямейнага чалавека. *...Прывязаліся – чаму не жэнішся? Чаму ды чаму, няўжо бабылём звякуеш?* (В. Карамазаў).

Бамбіза м. Адм. і іран. Неадабр. Пра высакарослага хлопца, мужчыну. *Паўці на голым лузе, на вачах у ворага, ды яшчэ такому бамбізе – недарэчна* (Я. Брыль).

Байструўк агульн. Адм. Зневаж. Пра дзіця, народжанае па-за шлюбам. *...Адны казалі, што яна падкідыш... Другія ж кляліся, што гэта байструк* (А. Кулакоўскі). Сін.: **крапіўнічак**.

Блаўзан / Блаўзен / Блазнюўк м. Адм. і іран. Неадабр. Пра маладога дураслівага чалавека, які сваімі несур'ёзнымі паводзінамі пацяшае іншых. *А гэтыя блазны, глядзі – хоць бы што!..* (Я. Брыль). *Хоць бы вось гэты блазнюк –*

нечаканы, няпрошаны зяць, што сядзіць і сам сабе ўсміхаецца (Я. Брыль). Сін.: **блазно́та**.

Буга́й м. 1. Самец буйной рагатай жывёлы; бык. *Хутка займеў Мікіта пару коней, ды ажно шэсць штук кароў і свайго бугая* (П. Галавач). 2. Перан. Адм. Лаянк. Пра мужчыну, які вяжацца, чапляецца да жанчын. ...*Людзі пацвердзяць, што ён стары бугай, хай толькі ён стане чапіцца да Валі* (І. Пташнікаў).

Булава́ 1. ж. Гіст. Дубінка з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара або васьмігранніка, якая служыла даўней зброяй; паліца. 2. м. Перан. Адм. Лаянк. Пра някемлівага, неразумнага чалавека. “– *Малады Жук – булава, ды стары хадовы чалавек, з ім без суда не абыдзешся*” (Я. Брыль). *Два сыны яе, два браты гэтага булавы, загінулі на вайне* (Я. Брыль).

Бурбо́н м. Перан. 1. Іран. Найменне-мянушка грубага, нявыхаванага і ўладнага афіцэра-салдафона. 2. Зневаж. Грубы, малаадукаваны, уладны чалавек; невук. ...*І яму, калі ён толькі не дурань і не бурбо́н: ніколі не засвярбіць язык сказаць, што ў жонкі малы адукацыйны цэнз*. (М. Стральцоў). Матыв.: ад імя французскай каралеўскай дынастыі Bourbon.

Бяздзе́туха ж. Адм. Дакор. Пра жанчыну, якая не можа мець дзяцей. “– *У Паланеі, каб ты ведала, ніколі і дзяцей сваіх не было – яна ж бяздзетуха...*” (Я. Сіпакоў).

Вахла́к м. Адм. Неадабр. Пра нерастаропнага, прастакаватага чалавека. *Дабрадушны, двухжыльны вахлак* (Я. Брыль).

Векаву́ха ж. Адм. Дакор. Пра дзяўчыну, якая не выйшла замуж, засталася ў дзеўках. *І вось Баўтуна ўжо смяецца з яе: векавуха, заседзелася ў дзеўках, перабірае...* (Я. Скрыган).

Вершані́сца м. Адм. і іран. Пагард. Пра няўмелага, няўдалага, няздольнага паэта. ...*Цяпер гэты заўсёдная мішэнь кпін Чорнага з сябе і няўдалых вершанісцаў* (М. Лужанін).

Верхаво́д м. Адм. і іран. Неадабр. Пра таго, хто верхаводзіць; заправіла, важак. *Падбеглі і другія і пастараліся не адстаць ад свайго верхавода* (Я. Скрыган). Сін.: **завада́тар**.

Ве́транка ж. Адм. Неадабр. Пра легкадумную, пустую жанчыну. *Кажуць, што гэтая маладая ветранка аддала яго [нярсцёнак] большаму брату Мацвея, а Мацвей украў нярсцёнак у брата* (А. Кулакоўскі).

Валаса́цік м. Адм. Неадабр. Пра чалавека з доўгімі валасамі. *Абодва яны прыехалі з Віцебска, абодва валасацікі зарослыя* (А. Кудравец).

Валацу́га м. Адм. Пагард. Пра чалавека, які не мае пэўнага прыстанішча і занятку, пра бяздомнага, бадзягу. *Ах валацуга прыблудны!* (М. Стральцоў).

Ві́сус м. Адм. Неадабр. Свавольнік, гарэза; распуснік. *Ну, проста вока не спускай з гэтага вісуса! І ні просьбы, ні грозьбы не намагаюць* (В. Вітка).

Вы́людак м. Адм. Груб. Пра вельмі жорсткага чалавека; бандыт, кат, вырадак. *Я плюнуў у твар гэтаму напышліваму вылюдку...* (Я. Скрыган). *Газета пісала, расказваў дзядзька, што два галоўныя вылюдкі былі нядаўна апазнаны ажно ў Латвіі і там асуджаны на смерць* (Я. Брыль). Сін.: **вы́радак**.

Вы́радак м. Адм. Груб. Пра таго, хто страціў станоўчыя чалавечыя якасці; нікчэмны, найгоршы чалавек. *Бацька гэтага вырадка і цяпер не можа адкрыта паглядзець людзям у вочы* (А. Кулакоўскі). Сін.: **вы́людак**.

Выскаля́ка м. і агульн. Адм. Груб. Пра таго, хто любіць пасмяяцца, пажартаваць, часам бяздумна. *Ён не любіў марнатраваць, выскаляк, людзей пустых і легкадумных, няхай сабе за імі бегаў цень славы* (Я. Скрыган). Сін.: **вы́шчарка**.

Галадра́нец м. Адм. Зневаж. Пра беднага, небагатага чалавека. *Больш крычыць адзін бок – жаночы. Адтуль, з-за дзельзі, можна пачуць і «прымака», і «галадранца», і «апівоху»* (М. Гіль).

Гі́цаль м. Адм. Груб. Пра нягодніка, мучыцеля. *І немцам тым, і паліцаям веры няма. Як, звера стрэўшы, не ўгадаеш, што ў галаве ў яго, так і гіцляў тых* (М. Гіль).

Гарапа́шніца ж. Адм. Неадабр. Пра бедную, гаротную жанчыну, якая жыве ў горы. *...Жыла толькі насцяй, што лёс наспагадае ёй больш, чым іншым гарапашніцам...* (Я. Брыль).

Гарлапа́н / Гарла́дзёр м. Адм. Дакор. Пра таго, хто крычыць, гарлапаніць, бярэ на горла. *Ён гарлапан, звёў са свету цялуху, здэкаваўся з сабакі...* (В. Карамазаў). *Знашліся гарладзёры, што і слова сказаць яму не далі* (М. Гіль). Сін.: **крыку́н, гарла́н**.

Гнюсата́ агульн. Адм. Неадабр. Пра нікчэмнага, нізкага чалавека (людзей). *Гнюсаты ўсякае ў нас бывае яшчэ многа...* (Я. Скрыган). Матыв.: гнюс – двухкрылыя насякомыя (камары, мошкі, сляпні), якія смокчуць кроў чалавека і цеплакроўнай жывёлы.

До́хлік м. Адм. Груб. Пра хілага, кволага, хваравітага чалавека. *Скажы нехта і тое жорсткае – «дохлік»...* (Ф. Янкоўскі). Сін.: **зло́мак**. Ант.: **здраве́ц, здравя́ка, здраве́нь, здраві́ла**.

Душа́ агульн. 1. Сукупнасць характэрных рыс, уласцівых асобе; чалавек з тымі ці іншымі ўласцівасцямі. Урэзалі музыкі мяцеліцу, і ўсе закруціліся па хаце,

у каго душа была (М. Гарэцкі). 2. Перан. Стан. Прыязн. Натхніцель, арганізатар чаго-н. ...*Я ўжо ведаў, што Міхась – ...селава энтузіяст, завадзіла ўсялякіх новых пачынанняў і душа калгаснікаў* (Я. Скрыган).

Жартаўнік м. Стан. Прыязн. Пра таго, хто любіць і ўмее жартаваць. ...*Які жартаўнік, які, урэшце, смелы чалавек* (Я. Сіпакоў). Сін.: **весьлу́н**.

Жмі́нда / Жмі́ндзіла агульн. Адм. Пагард. Пра скупюга чалавека, скнару. *Жмінда гэты Раманік. Пад абрэз дае салярку* (П. Місько). *Жміндзіла – хай бог крые...* (Я. Брыль).

Жывадзёр м. Адм. Груб. Пра жорсткага, бязлітаснага чалавека. ...*Нашто было адразу страляць? Трэба было паспрабаваць злавіць яго жывога. Жывадзёр гэты Вольке, вось што!* (У. Караткевіч).

Здараве́ц / Здравя́ка / Здраве́нь / Здраві́ла м. Адм. і стан. Недабр. і жарт. Чалавек моцнага целаскладу і вялікай фізічнай сілы. *Мікалай быў здравяка, рос апошні ў сям'і* (Я. Скрыган). *Рудаваты здаравец з грубаватым вясёлым абліччам* (У. Караткевіч). *Тут жа я пазнаў калгаснага здравілу... каваля Антона...* (Я. Скрыган). Ант. : до'хлік, зло'мак.

Зло́мак м. Адм. Зневаж. Пра слабага, надарванага чалавека. *Мы – не зломкі, хоць нас з усіх бакоў тужацца зламалі...* (М. Лужанін). Сін.: до'хлік. Ант.: **здраве́ц, здравя́ка, здраве́нь, здраві́ла**.

Завада́тар / Завадзі́ла м. і агульн. Адм. і стан. Дакор. і прыязн. Верхавод, зачыншчык. *Відаць Мар'яна быў добрым завадатарам* (У. Караткевіч). *Раптам я ўспамінаю гранёнае шкельца, рыжага, з непакорнымі валасамі завадзілу і рагачу* (Я. Скрыган). Сін.: **верхаво́д**.

Загава́йла м. і агульн. Адм. Зневаж. Той, хто не вылучаецца асаблівым розумам, працавітасцю, жыццёвай мудрасцю. *Калі ўжо такі надаўбень і загавайла, як ельнікі Варвон Крук за гармонік дом выбудоваў, то, падабраўшы добрых чаляднікаў, буду па сёлах на «Волзе» раз'язджаць* (В. Вітка).

Такім чынам, як бачым на прыкладзе назоўнікаў з канатацыйным значэннем, у слоўнікавым артыкуле могуць быць паказаны сістэмныя сувязі і адносіны слоў: варыянтнасць – пасля знака /, сінанімія – сін., антанімія – ант., полісемія, пераносныя значэнні слова – перан., матывацыйнае значэнне – матыв. (калі такія маюцца ў сістэме канатацыйных лексічных адзінак).